

Дискусія

Віталій Дончик

ХУДОЖНІ МЕТОДИ НЕ ВПРОВАДЖУЮТЬСЯ СИЛОМЩЬ

Торік в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Валентина Хархун захистила докторську дисертацію з теми “Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модернізація”. Вступна доповідь дисертантки (сьогодні вже доктора наук), виступи опонентів докторів наук М. Гнатюк, В. Поліщука, В. Панченка підштовхнули до роздумів й інших науковців – вийшла цікава дискусія. Вважаю, що її всю можна було б опублікувати в “СіЧі”, але при нагоді я запропонував принаймні Володимирі Панченкові надрукувати свій опонентський відгук, на що він пристав, а редакція люб’язно погодилася. Читач легко побачить у ньому конструктивні й посутні інтерпретації та досить актуальні наголоси, я ж хочу висловити тут кілька солідарних чи зустрічних міркувань.

З початку 2000-х років інтерес дослідників до соцреалізму почав зростати. Саме до соцреалізму, бо до історії літератури радянської доби (що, звичайно ж, не те саме) інтерес, такий чи такий, був; наприклад, дисертаційних праць, присвячених творчості П. Загребельного, Ю. Мушкетика, А. Дімарова, І. Чендея, Б. Харчука, шістдесятників – поетів і прозаїків та ін., захищено за ці роки чимало. Соцреалізм у них розглядається здебільш як певні умови, що не сприяли художній творчості, обмежували талант; або ж ці питання взагалі оминаються. Тим часом у 2005–2006 рр. відбулася дискусія на сторінках журналу “Слово і Час”, написано, здається, три докторські дисертації, навіть укладено й видано збірник “Ідеологічні та естетичні стратегії соцреалізму” (Вип. 1, відпов. редактор В. Хархун).

Є підстави гадати, що розпочинається новий етап у цьому дискурсі. Теоретичний, а частіше спекулятивний, схоластичний (де як) підхід поступається *історико-літературному*, що передбачає аналіз творів і тенденцій, дослідження явищ у їхній іманентності й ідентичності. Соцреалізм, якщо вдуматися, не потребує такого аналізу. Відтак досі його й розглядали, сказати б, цитатно-викривально (“ленініана”, “визвольна місія радянської армії”, “єдиний радянський народ” – прикладів для викриття – море). Річ не в тім, що екстенсивний, “нанизувальний” підхід (особливо вдячний для цього матеріал – поезія) грішить “огулізмом” і щодо кожного конкретного тексту, в якому не розрізняються інші, окрім розцитованого, шари-дискурси (в талановитому ж творі вони завжди є, він завжди полісемічний), і щодо літературного процесу як такого, і літератури як національного духовного феномену, який за своєю природою завжди, поки не вбитий його імунітет, чинить внутрішній опір усьому неприродному, нав’язаному. Глорифікація соцреалізму (хоч такої, слава Богу, поки що немає) чи його демонізація – явища одного порядку, так чи так, а несамохіть він “естетизується”, література постає в такому разі лише як “мовчазний і слухняний”, позбавлений власної самодостатності об’єкт чиеїсь дії і впливу. Про “естетичні” (а не псевдоестетичні) стратегії соцреалізму, “психоаналіз”, “канон”, “стиль” (а то й “народність”, яку, мовляв, соцреалізм “використав собі на користь”, – на жаль, В. Панченко не розтлумачує оте “використав”, а насправді

це – zdeформував, спекулював, спотворив, спрофанував тощо) коректно говорити винятково в контексті ідеологічному, як про набір певних позаестетичних політико-суспільних постулатів і вимог до літератури, виконання яких для творчої індивідуальності було обов'язковим. Чому ж бо чимало з них і приходили, точніше, скочувалися до “методу соцреалізму”. Але це не було ні особистісним вибором, ні художньою творчістю і, певне ж, у жодному разі естетикою. Це було ламання таланту і водночас це була готовність (не всіх, звичайно) слухати й виконувати настанови. “Метод”, задля впровадження якого використовуються не лише різні державні засоби, а й каральний апарат, може бути чим завгодно, але не *художнім* методом. Справжні методи чи стилі народжуються в літературі й виростають, утверджуються в ній органічно, натомість ті, що конструюються й насаджуються силоміць, як були, так і залишаються мертвонародженими.

У цьому зв'язку виникає низка питань, які розв'язати без глибокого і вдумливого дослідницького історико-літературного підходу не випадає. Ми всі, здається, сходимося на слушній (та й уже від початку очевидній) думці про те, що соціалістичний реалізм – це ідеологічний і в жодному разі не естетичний, хоч і з претензіями на нього, проект тоталітарного суспільства, “реалізація” якого привнесла безліч лиховісних спотворень у літературне життя, літературний процес (особливо в постгеноцидній Україні). Сьогоднішнє уникання конкретних історико-літературних спрямувань, заглиблень, аналізів не допоможе нам доскіпливо й переконливо аргументувати цю думку, лише тавтологізуватиме її.

Ось одне з перших і, звичайно, численних питань, яке виникає за таких заглиблень: що виступає основним безпосереднім об'єктом досліджень, коли розглядаємо художню літературу (прозу, поезію, драматургію) 30-х, чи 40-50-х, чи 60-х і т. д. років? Чи ті твори, що їх критикували й забороняли (скажімо, “Україна в огні” О. Довженка), докорінно переробляли (напр., “Голубі ешелони” П. Панча), а чи середній і нижчесередній потік сірих, схематичних, які “відповідали” вимогам методу соціалістичного реалізму, виробів безталанних письменників або й талановитих, вимушених “керуватися методом соцреалізму”? Або, наприклад, коли ми простежуємо, як у 50-х роках поволі визрівають тенденції ліризації прози, посилення авторського начала, життєвої конкретики, пошук героїв поза межами двоколірності, загострення конфліктності, а далі – проблеми пам'яті, духовного історизму, міфологічної “химерності” тощо, – то як їх, ці тенденції, розцінювати: як збагачення і вдосконалення соцреалізму (тогочасні критики кваліфікували це саме так) чи як еволюцію художньої творчості “в обхід єдиноправильного методу”, як наслідки вивільнення з його полону талановитих митців? Ну і справді, чим “Роксолана” або “Я, Богдан” П. Загребельного “соцреалістичні”? Та й серед творів 1920-х років – за якими сутнісними рисами, за якими художніми ознаками талановитий правдивий роман А. Головка “Бур'ян” та його автор і радянськими критиками, і теперішніми інтерпретаторами записано в “зачинателі” соціалістичного реалізму? Через те, що автор створив “образ комуніста”? Так у романі комуніст Матюха, ворог Давида, значно реальніший, гостріший і страшніший, переможніший, ніж рядовий і просто порядний чоловік Мотузка. Із художнього ж боку – це один із найсильніших творів у прозі 1920-х років. А яка така художня методологія, скажімо, у лірико-філософському романі О. Гончара “Людина і зброя” (можна взяти, до прикладу, будь-який інший його твір 1960-1980-х років), що дозволяє декому зневажливо трактувати автора як “класика соцреалізму”? Переїнятість його творів особливим світлим романтичним настроєм, почуттями національної самодостатності й гідності, тривогою за долю людства, духовний розвиток особистості, вірою в красу й добро – що, віддавати все це з усіма безумовними художніми знахідками на “збагачення” соцреалізму?

А якщо порівнювати літературу 30-х років і повоєння з численними високохудожніми творами кінця 70-х – 80-х років – небо і землю, то чи й далі все це бгати “під шапку” соціалістичного реалізму, чи говорити про різні

“соцреалізм”, чи, що, на мій погляд, логічніше, не заносити на його карб, відділити від нього (і то рішуче) все художньо цінне й вартісне?

Найбільш виправдано було б вести мову про соціалістичний, комуністичний світогляд чи світосприймання, яке засіло в мізках (та, мабуть, і в душах) багатьох, про соціалістичні ідеали, в які письменники (і не тільки українські, не тільки радянські) щиро повірили, пов’язуючи їх з ідеалами справедливості, правди, краси, любові, пам’яті. Показовий факт: чим більше з бігом часу вони звільнялись у своїх світоглядних засадах від намулу більшовицької ідеологічної демагогії, подвійної моралі, тим виразніше їхні ідеали набували загальнолюдського гуманістичного, християнського характеру, знаходячи найрізноманітніші індивідуальні творчі й національно самобутні виявлення і трактування. А до того, що ця література була поетичною, світлолюбивою, оптимістичною, духовоборчою (не вся, звісна річ) і тікала від хаосу, абсурду, уникала неповноцінного, низького й назагал руйнівницького, соцреалізм із його партійністю й народністю причетний менш за все. Ті її людяні риси від отих згаданих ідеалів, від особливого національного сприйняття, та й від самої природи художньої творчості, в основі якої – духовна й естетична гармонія.

Радянський “етап” в історії мистецтва – це й незнаний ніде приклад тоталітарного свавілля, нищення культури, це і приклад перемоги в остаточному наслідку самої літератури, її національної ідентичності й художньої іманентності над усім штучним, насаджуваним, привнесеним. Національна ідентичність – завжди в просторі культури, це, за слушним твердженням сучасних дослідників, культурний феномен. Місце соцреалізму – у просторі антикультури. Висунута деким з “незаангажованих”, індиферентних (а вони, врешті, завжди виявляються “партійними”) критиків теза про неіснуючого сучасного наступника соцреалізму – “нацреалізм” – неспроможна вже від початку. Та й таке: хто ж, коли, де й кому нав’язує “нацреалізм”?

Розрізнення (зокрема, проникнення в глибоко внутрішнє, приховане, латентне й імпліцитне, підсвідоме чи, на перший погляд, другорядне й маргінесне тощо) – ось принцип, без якого ми, історики літератури, навряд чи зможемо досягти успіху у відтворенні справдешньої картини літературного розвитку, особливо у ХХ столітті. Лише тоді – і на макро-, і на мікрорівнях – зуміємо простежити боротьбу таланту й “методу”, безліч драм цієї боротьби з нещасливими, але й щасливими фіналами, багатоскладну історію духовного опору української літератури тоталітаризму (саме про це і про чимало іншого говорить В. Панченко у своєму виступі).

Валентина Хархун розпочинала свою тему “як усі” (я мав можливість спостерігати це), але в процесі роботи над монографією, а потім самою докторською дисертацією багато що передумала, по-іншому осмислила, уточнила і, врешті-решт, практично й наочно оприявила визрівання нового, “переломного” підходу, про який я говорив вище, у дослідженні непростой й суперечливої проблеми. Про цей підхід молодий дослідник, налаштований на креативні ідеї, хороше провокування дискусійних проблем, Петро Іванишин писав слушно і, як на мене, актуально: “Очевидно, аналізуючи українське радянське літературознавство, як і українську радянську літературу, варто було б застосовувати не політичний принцип безапеляційної неґації (на зразок євангельських книжників та фарисеїв: “Що доброго може бути з Назарету?”), а вдатися до скрупульозного наукового вивчення у різних герменевтичних, зокрема культурно-історичних <...> контекстах із обов’язковим використанням методу ретельного прочитання кожного твору”.

Саме в ретельному розрізненні органічних художніх сутностей і всього насаджувального, кон’юнктурного, псевдохудожнього і вбачаю неодмінну умову справді сучасного наукового дослідження.

Отримано 7 квітня 2011 р.

м. Київ

